

ШЫН

№131
(19016)

2017 чылдың
ноябрь 9
четверг

Хүннүн үнөри — 07:53
Ажары — 16:34
Хүн дурту — 8:41

Садар өртөз костум 12+

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Чаа төлевилел

ИВИЖИЛЕРГЕ ДУЗА

Тываның Баштыңы иви ажылын сайзырадырының чаа-чаа аргаларын чазак кежигүннөрүндөн нөгээн. Республика Баштыңы Шолбан Кара-оол Тожу кожуунга «Иви ажылдыг өг-бүлөгө — эт-хөрексел» деп чижелеп адаан чаа губернатор төлевилелин эгелээрин санаалдаан. Ооң утказы болза иви өстүрүп азырап турар болганындан бүдүн чыл дургузунда тайга-таскыл черлерге көжүп чурттаар ужурга таваржыр үндезин тожуларның өг-бүлөлөрүниң амыдыралын чиигедири болгаш оларны деткири.

«Каш чылдар бурунгаар күрүнениң болгаш хууда эштежилгелерниң киржилгези-биле ивижилерге дуза кадар фондуну тургускан бис. Баштай-ла Тывага иви баш санын кадагалап арттырарынче акша-хөреңгини угландырып, ивиперни чиш кылдыр согарын хоругдаарын чедип алган бис. Иви өстүрүп база кадагалап турары дээш кижилерге субсидияларны төлеп турган. Эвенкиядан уксаалыг малдарны эккелген. Ветеринарлыг хайгаарал талазы-биле ажылды күштелдирген. Ийде, ивижилерге боо-чепсек аймаан саткаш үлээн, ол чокта тайга черге амыдыраары болдунмас. Адак сөөлүндө, Тожунуң девискээринге мал ажылын чорударынга таарымчалыг эргежок чугула эт-хөрекселдер болгаш майгыннарны садарын кызыткан бис. Бо хүнде олбүгүнү анализтеп сайгаргаш, бистиң өгбелеривистиң чаңчыл болган ус-ажылын сайзырадып турар чаңгыс чер-чурттуглартывысты деткири-биле акша-хөреңги болгаш күштерни мөөңнеп чаартырының эргежок чугулазын көрүп тур мен. Ынчангаш ивижилерге база «Иви ажылдыг өг-бүлөлөргө — эт-хөрексел» деп тускай төлевилел турзун. Ол төлевилел езугаар харлыг черге чоруур машиналарны, боо-чепсек аймаан болгаш көжүп

чурттаарынга таарымчалыг майгыннарны садары көрдүнер. Өгбелерниң күш-ажылын сайзырадып, тайга-таскыл черде мал азырап, девискээрни шигээдирин уламчылап турар кижилерден шыргай тайгага чурттап, мал өстүрүп ажылдавайн, Соңгу чүктүң эвээш санныг чонунуң чиигелделеринге ажы-биле чыпшынып турарларны аңгылаар херек» — деп, Тываның Баштыңы социал четкилерде бодунуң арнынга төлевилелдин утказын тайылбырлап бижээн.

Шолбан Кара-оолдун өске бир эгелээшкини тожуларның ажы-төлүңгө тургускан «социал лифтилерниң» системазынга хамааржыр. Республика Баштыңы дуза кадар херекке

Тожу кожуунда ажылдап турар эң улуг бизнести хаара тутканын дыңнаткан. Ол дээрге полиметалл мөөң чыдымын болбаазырадып турар «Лунсин» деп кыдат компания. Тываның Баштыңы даг ажылы-биле холбашкан мергежилдер аайы-биле Тожунуң уругларының өөредилгезин акшаландырар кылдыр компания-биле дугурушкан. Келир чылдан эгелеп Тожунуң школаларының 15 доозукчузу оларга халас өөренип ап болур апаар.

«Тожу чурттуг он беш оолдун өөредилгезин бүрүнү-биле төлээр кылдыр инвестор-биле дугуржуп алдым. Дужаап киреринден эгелээш, диплом алырынга чедир бүдүн беш чыл, оон улаштыр оларны күш-ажылга хаара тудары база көрдүнген.

Ол инвестор дээрге «Лунсин» компаниязы-дыр. Бо хүнде ында хаара туттунган бистиң чаңгыс чер-чурттуглартывыстың саны ада-чурттуң компанияларынга көөрдө, хөй болуп турар. Олар ында ажылдап, акша-шалыңын бажыңнарында эккел турарлар. Ынчалза-даа аныяк кадрлар, боттуң специалистерин белеткээри чугула болгай. Бистиң ажы-төлүвүс амыдыралга эргежок чугула мергежилдерни доозуп ап, даг херээн боттуң холунга тудуп алзыннар. Чедип алган дугуржулгамның күүселдезин бодум хуумда хынап турар мен» — деп, Шолбан Кара-оол «Вконтакте» социал четкиде бижээн.

Тываның Баштыңының парлалга албаны.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮТ СОЛУН

Чагыдылга-2018

«Шын» солуннуң 2018 чылдың чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында бо хүннерде чоруп турар. Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, бижикилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

ПОЧТА ТАВАРЫШТЫР

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	166,94	500,82	1001,64
31730 — организацияларга	176,94	530,82	1061,64

РЕДАКЦИЈАДАН БОТТАРЫ КЭЭП
АЛЫР КЫЛДЫР ЧАГЫДАР БОЛЗА

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	96,00	288,00	576,00
31730 — организацияларга	120,00	360,00	720,00

Хүндүлүг чонувус! «Шын»
солунну үезинде чагыдып
номчуңар!

ан? Каяа? Чүү?

— ДҮҮН —

БИЛИГЛЕР ДИЗИИ

н, ноябрь 8-те, Тываның
-Маадыр аттыг нацио-
-зейге «Билиглер дизии»
-левилел-биле Индияның
-г хүрээзинден геше-лха-
-Гендун Лхундуп «Төвүт
-ерде буддист өөредилге»
-кцияны номчаан.

ХОВУ-АКСЫНДА ДЖАЗ-ВЬЮЖН

ябрь 8-те Кызылдың
үүл колледжинге «Хо-
сында джаз-вьюжн»
фестиваль-мөөрөйниң
чилериниң концерти бол-
заа дээди шаңналдың
изин Хову-Аксы уран чүүл
ының өөреникчизи, аныяк
ончу Манган Маадының
аныяк хөгжүмчүлөрүниң
инга, трубага, гобойга,
бага, вибратонга, ба-
а оюн-көргүзүүн база
ларның аяар вальзын,
инниг ча-ча-ча, шимчен-
степ деп танцыларны кы-
ар көөр аргалыг болган.

— БӨГҮН —

ТӨГЕРИК СТОЛ

н, ноябрь 9-та, Ча-
кыңыңа Экономистер
тураскааткан «төгерик
ртер. Аңаа 2030 чылга
Тываның социал-эконо-
сайзыралының стратег-
евилелиниң дугайында
жыр.

ышкаш найысылалдың
ыңа Кызыл хоорайның
кчилер хуралының 4-кү
ың чөвүлүп хуралы болур.

— ДААРТА —

ИЛГДААЛАР АЙЫРЛАЛЫ

брь 10-нүң хүнүндө РФ-
ики херектер яамызының
кчыларының байырла-
зарыштыр база Совет
иниң милициязының 100
н оюнга тураскааткан
ыг хемчеглер Улусчу
лга бажыңыңа болуп
чаа республиканың аны-
стеринден эгелээш, ал-
ыг хоочун хөгжүмчүлери
ажылдакчыларыңа
болуп, онза-солун оюн-
үн бараалгадыр. Оон
Тываның Баштыңы
раңгай ишчилерге
макталдарны, хүндүлел
рни тыпсыр.

Тываның Баштыңының ажил-херээ

Октябрь революция-зының 100 чылы-биле хол-баштыр Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол РФ-тиң Коммунисттик партиязының республикада салбырының активи-биле ноябрь 7-де ужурашкан.

СЭКП-ниң кежигүннери чораан, амгы үеде РФКП-ниң кежигүннери хоочун коммунистерге болгаш СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретарына ажилдап турган Григорий Ширинге Октябрь революциязының 100 чылы-биле байыр чедиргеш, Тываның социал-экономика хөгжүлдезинге оларның кириген улуг үлүүн демдеглээн.

Ол-ла хүн Тываның Баштыңы РФКП-ниң республика организациязының удуртукчузу Роман Тамоев-биле ужурашкан. Регион организациязының кол сорулгазы партияның эге организацияларының ажилын иденкейжидери, оларның кежигүннериниң санын көвүдедири, республиканың хөгжүлдезинче

КОММУНИСТЕР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

угланган айтырыгларга күүсекчи эрге-чагырга-биле кады ажилдаары, төлээлекчи болгаш күүсекчи органның ажилына коммунистерниң киржилгезин алгыдары деп Роман Тамоев Шолбан Кара-оолга дыңнаткан.

«Совет үеде өзүп келген, комсомол кежигүнү чораан болгаш, хоочун коммунистерниң үзел-бодалын эки билир мен.

Оларның хөй кезин төрзэн республиказының хөгжүлдези дээш сагыжы аарып чоруур кижилер. Партия кежигүнү болуру оларга демиселдин чепсээ эвес, а боттарының чаагай күзелдерин боттандыраарының бир аргазы-дыр» деп Тываның Баштыңы бодунуң блогунга бижээн.

ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

ЧОННУҢ ЧАҢГЫС ДЕМИНИҢ ХҮНҮ-БИЛЕ БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

«Хүндүлүг Шолбан Валерьевич! Чоннуң чаңгыс деминиң хүнү-биле Силерге байыр чедирип тур мен! Хамааты болгаш патриотчу чорук, Ада-чурттуң төгүзүңгө хүндүткел, ооң салым-чолу дээш харысалга чүс-чүс чылдарның дургузунда бистиң чоннарывысты каттыштырып, бергелерни алып эртеринге, улуг күрүнени тургузарына дузалап келген. Ынчангаш бо хүнде ол өлүм чок үнелиг чүүлдеривиске бердингенивис Россияның чаагай чоруу дээш бүгү-ле эгелээшкенивиске бүзүрелди берип, бистерни күштүг болдуруп турар. Силерге бүгү-ле экини күзедим. Россия Федерациязының Президентизи В. Путин».

«Хүндүлүг Шолбан Валерьевич! Чоннуң чаңгыс деминиң хүнү-биле Силерге байыр чедирип тур мен! Бо байырлал бистиң төгүвүстүң маадырлыг арыннарының дугайында, россияжи чоннуң хааматы болгаш патриотчу чоруунуң езу-чаңчылдарының дугайында сагындырып турар. Ол бистиң ниити бажыңывыс – улуг Россияның чаагай чоруунга эргежок чугула язы-сөөк чоннарның чаңгыс эп-сеткилдиниң болгаш сырый каттышканының демдээн илередиң турар. Чүс-чүс чылдарның культура болгаш шажын-чүдүлгө салгалывысты хевээр арттырып, амгы шагның кандыг-даа чөңгээлерин алып эртип, чурттуң бурунгаар хөгжүлдезин хандырып шыдаар бис. Бүгүдөгү экини күзедим. Хүндүткел-биле, РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң даргазы В. Матвиенко».

«Хүндүлүг Шолбан Валерьевич! Чоннуң чаңгыс деминиң хүнү-биле Силерге байыр чедирип тур мен! Эрткен үениң оруктары төрзэн черге ынакшыл, чурттуң салым-чолу дээш харысалга, ниитилелдин сырый каттышканы – бистиң

күрүневистин чедишкенин хөгжүлдезинге эргежок чугула үндезин чүүлдер дээрзинге бисти өөрөткөн. Силерге аас-кежик, кадыкшылды, мени чаагайны күзедим. Хүндүткел-биле, РФ-тиң Федералдыг Хуралының Күрүнэ Думазының даргазы В. Володин».

«Хүндүлүг Шолбан Валерьевич! Чоннуң чаңгыс деминиң хүнү-биле сеткилимниң ханызындан байыр чедирген сөстөрнү хүлээп ап көрүңер. Чаңгыс эп-сеткилде, бот-боттарын билчип деткижеринде, Ада-чуртка ак сеткилдин-биле бараан болурунда күчү-күжү сиңниккен чоннуң кезин-дир бис деп чүүлү бо байырлал сагындырып турар. Каң дег кадыкшылды, аас-кежикти, эки чүүлгө бүзүрелди күззэн чылыг сөстөрнү хүлээп ап көрүңер. Бажың-балгадыңарга аас-кежик, өөрүшкү долу болзун. Хүндүткел-биле, Күрүнэ Думазының депутады Л. Шойгу».

Олышкаш байыр чедиришкенин телеграммалар РФ-тиң Президентизиниң Администрация-зының удуртукчузу А. Вайно, Тула облазының губернатору А. Дюмин, Бурятияның баштыңы А. Цыденов, Калмыкияның баштыңы А. Орлов, Магадан облазының губернатору В. Печеной, Киров облазының губернатору И. Васильев, Сахалин облазының губернатору О. Кожемяко, Камчатка крайның губернатору В. Илюхин дээш өскелерден-даа келген.

Байыр чедиришкени

Иштики херектер
ямызының хүндүлүг
ажылдакчылары болгаш
хоочуннары!

Профессионал байырла-лыңар – Иштики херектер органның ажилдакчызының хүнү-биле силерге байыр чедирип тур мен! Кем-херек үүлгедишкениннен кижилерни камгалаары, корум-чурум тудары болгаш хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун хандыраары – бо дээрге онза аажы-чаң, шынарлар негеттинер харысалгалыг хүлээлге-дир. Кижилерни камгалаар дээш, бодунуң амыгынын артынга каап, кезээде белен болуп, когараан кижилерге сагыш човангыр, а хоойлу үрекчилеринге хамаарыштыр кадыг-дошкун болуп, кандыг-даа таварылгаларда бодун алдынып билири чугула.

Тываның шагдаа ажилдакчылары ол бүгү шынарларны эдилеп, республиканың чурттакчы чонунуң онза хүндүлелинде дээрзинге бүзүрээр мен. Силерниң бедик мергежилдер дугайында чүгле хамаатылар чугаалажып турар эвес, а кем-херек үүлгедишкениннен удур чоруктарыңар түңнелдери бадыткап турар. Кем-херек үүлгедиглериниң деңнели сөөлгү чылдарда оожум-даа болза, соксаал чок чавызап турар. Республиканың кем-херек үүлгедишкениннен талазы-биле багайат чедип алган 90 чылдар-биле деңнээрге, ылаңгыя аар кем-херек үүлгедиглериниң деңнели ийи дакпыр баткан.

Силерниң күжениң ажилыңар ачызында Тыва адындан адырылган.

Бүгү республика чедишкениннен галдыг болгаш кем-хегедишкениннен биле дидиң бергезин эки билдаар шаа-биле дузалаар. Улусчу дружина шимчээшкенин кады тургустувус, көдээ сүд да участок шагдаап бажыңарны тудуп, дүрүм үрзэн чоруктарыңар амгы шагның виде селдерин хөй-ниити чер хөйү-биле салып, политика аймаан көвүдү, не ак сеткилдиг ажилдар ажилдакчыларны шаңнаарын кызыдып турар. Кем-херек семээшкенин бүзүрелдиг камгалап, деп чүүлү бистиң чурларывыска оттуруп, сибелен эвес күш-ажылы түңнелдерин эккеп турар ол деткимчени ам-да көргүзерин аазап тур мен.

Чаңгыс чер-чурттуң мурнундан Тываның Ил бүгү-ле ажилдакчылары болгаш хоочуннарыңа кызыл албан-хүлээлгө гаш шилип алган мерген база төрзэн республика сонуургалдарыңа бердээш четтиргеним ил тур мен. Каң дег кадык ажил-ижиңерге чаа-чаа киннерни күзедим.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА

Россияның Иштики
херектер органның
хүндүлүг ажилдакчылары
болгаш хоочуннары!

Профессионал байырла-лыңар таварыштыр сеткилимниң ханызындан байыр чедирип тур мен! Айыыл-халапка таваржып болурун-даа тоовайн, хүн бүрүдө хөй-ниитиниң корум-чурумун хандырып, россияжи хамаатыларның эргелерин болгаш хостуг чоруун камгалап, экстремизм, терроризмнерге удур туржуп турар силер. Ажилдакчы бүрүзүнүң албан-хүлээлгелерин күүседиринге ак сеткилдиг хамаарылгалы болгаш бедик харысалгалы кылып турар ажилыңың херечизи.

ИХЯ-ның хоочуннарыңа онза өөрүп четтиргеним илередиксеп

тур мен. Албан-хүлээлгө дургузунда көргүскен аарекке шыңчы чорууңар, ашылгалдарыңар болгаш кижизинер амгы коллегалар орук изээр мөзү-шынарзы-биле угланышканыңар гузуп турар. Шыгжаттыңа дагалаттыңар профессору езу-чаңчылдарыңарны арттырып, ам-даа чедишкениң уламчылаары чугула.

Иштики херектер органның ажилдакчыларыңар тузунга быжыг кадыкшылдыг-кежикти, ажил-хүлээлгө чедишкениннен күзээр мен. Байырлал-биле!

РФ-тиң Президентизиниң
Сибирь федералдыг округу
бүрүн эргелиг төлөөлүсү
С. МЕНЯ

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДАРГАЗЫНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

«2018 чылда болгаш 2019 база 2020 чылдарның планныг үезинде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлөвилелинге хамаарыштыр хөй-ниити дыңнаашкыннарын эрттирериниң дугайында

2017 чылдың ноябрь 1 № 2026

1999 чылдың октябрь 6-да №184-ФХ «Россия Федерациязының субъектилериниң күрүнэ эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлекчи) болгаш күүсекчи органның организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлунуң 26.13 чүүлүнүн 6 көззүнүн 2010 чылдың ноябрь 2-де № 39 ВХ-1 «Тыва Республикага бюджет чорулгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 20 чүүлүнү дүүштүр.

1. «2018 чылда болгаш 2019 база 2020 чылдарның планныг үезинде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың хоой-

лузунуң төлөвилелин Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентизинге) чугаалажып көөр кылдыр хүлээп алыр.

2. «2018 чылда болгаш 2019 база 2020 чылдарның планныг үезинде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлөвилелинге хамаарыштыр хөй-ниити дыңнаашкыннарын 2017 чылдың ноябрь 15-те 10.00 шакта Тываның национал культураны болгаш ус ажилын хөгжүдөр төвүңгө эрттирер.

3. «2018 чылда болгаш 2019 база 2020 чылдарның планныг үезинде Тыва Республиканың республика бюджетиниң

дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлөвилелин Тыва Республиканың албан-езуунуң сайтында «Интернет» (GOV.TUVA.RU) медээ-телекоммуникация четкизинге парлап үндүрер.

4. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) комитеттери 2017 чылдың ноябрь 10-га чедир хуусаада Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Саң-хөө, экономика, инвестиция политиказы болгаш сайгарлыкчы чорук талазы-биле комитетинче хоойлунуң төлөвилелинге хамаарыштыр түңнел тайылбырларны кириер.

5. «2018 чылда болгаш 2019 база

2020 чылдарның планныг үезинде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлөвилелин саң-хөө экспертиз эрттирери-биле база түңнел бижикти үндүрери-биле, Тыва Республиканың Саналга палатазынче чорудар.

6. Бо айтышкынның күүсүлдезинде контролду Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Саң-хөө, экономика, инвестиция политиказы болгаш сайгарлыкчы чорук талазы-биле комитетинге дагзыр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы К. ДАВА

Шериг хоорайжыгажында

Ноябрь 5. Эртенгиниң 10.00 шак. Кызылда 55-ки тускай мото-адыгжы (даг) бригаданың тургустун-жанындан бээр 2 чыл болганын байырлалы.

Дүрт-сыны согун дег шериг банныглар чыскаалыпкан. Олук өске чартында Бүгү-саяның «Дайынчы акы-лышкы чорук» хөй-ниити-ниязызының Тывада башкылары, 55-ки тускай мото-адыгжы (даг) бригадада албан-аалгезин эрттирип турар оолдарның чоок кижилери.

Байырлыг езулал Россияның Тываның ыдык ырыларын-агеледи. 55-ки тускай мото-адыгжы (даг) бригаданың башкыларының хүлээлгезин түр-күсүседип турар, подполковник штаб начальниги Андрей Сидников байырлалды ажи-ажилааган шериг албанныг-ы шаңнап мактады.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол байыр чедиришкенин катчып, сөс алды.

Күндүлүг эштер солдаттар, прапорщиктер, сержанттар! Чонувустун мур-ан силерге байыр чедири-енээ онза хүндүткел-дир. Публикага 55-ки тускай мото-адыгжы (даг) бригаданын саканы төөгүлүг болуушкун. Сак хуусаа иштинде шериг-ниң ажил-херээ чедимче-агаш чымыштыг болган.

Бүгү 55-ки тускай мото-адыгжы (даг) бригаданың улгазының хүнден хүнче-агаш болгаш бодамчалыг-ының эки түңнелдериниң-агаш дүр. Ол чымыштыг-ажылдың артында, сол-ага офицерниң аразында-агаш харылзаа, шериг херээ-агаш бердингенин эр мөзү-шынарның бедик-агаш илереп турар.

Башкылар! 55-ки тускай мото-адыгжы (даг) бригаданың шеригле-ризияга «Мирная мис-

МУРНУКУ ОДУРУГЛАРДА

● Байырлалдан репортаж

Тываның Баштыңы Ш.В. Кара-оол байыр чедирип тур.

сия-2016», хууда составы Уз-бекистан биле Казахстанның девискээринге «Неушимое братство-2017» деп делегей чер-гелиг шериг өөредилгелеринге тергийн түңнелдерни көргүскен. Моон-даа соңгаар силерниң мурнуку одуруглардан дүшпес болуруңарга бүзүрөп тур мен.

Бистиң бригаданың оолдары-ның күш-культура болгаш шы-дамык чорук талазы-биле бө-леткели эң тергийн дээрзин дем-дегеп каайн. Чонунга бараан болуру тываларга, бистерге, ыраккы төөгүлүг чылдардан бээр, кажанда-даа онза черни ээлеп турган. Силерниң ижиңер – эр кижиниң херээ-дир. Ооң-биле чоргаарланып чоруңар. Силерниң албан-хүлээлгелер чүгле РФ-тиң Камгалал яамызынга эвес, а бүгү чуртка хүндүткелдиг болзун.

Россияның Онза байдалдар сайыды Владимир Пучковтун хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш шылгараан ше-риг албанныгларны Россияның Хамааты камгалалының 85 чыл-даан юбилейлиг медальда-ры-биле шаңнаарының дуга-йында дужаалды Тывада Кол

эргелелиниң начальнигиниң бирги оралакчызы Владимир Соднам номчуду.

ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыдының бирги ора-лакчызы Светлана Ощепкова сентябрь 1-де 23 кадет класс-ты ажитканын база бо хүнде-ында ниитизи-биле 600 ажыг оолдар, уруглар өөренип тура-рын дыңнатты. Ийи муң ажыг аныяк армейжи-лер шимчээшкениниң мурнундан бирги оралакчы байыр чедирди.

Шериг хай-гылының сол-даттарының да-йынчы көргүзүү чыылганнарның сонургалын от-турган. Автомат-тарның даажы-чаңгыланып, октар чаштап, хып турар тууй-

буларны холу-биле буза каккан, дайынчы аргаларны көргүскен, суглуг шилди буза тепкен.

Шериг оркестриниң үдөлгези-биле тук тудукчулары Россияның база тыва шериг бригаданың туктарын киискидип эрткен соон-да, байырлалдың албан-өзү кезээ төнгөн. Чыылган улуг-биче чон ок-чепсек, күчү-күштүг шериг машина-техника делгелгезинче шуужуп чорупту. Аныяк армей-жилер, шериг албанныгларның ажы-төлү дээш улуг-даа улус «Тигр» болгаш өске-даа шериг автомашиналарның иштинге, даштынга база гранатомет, авто-маттарны холунга тудуп алгаш, чурукка тырттыржып шаг болган.

Кызылдың 14 дугаар школа-зының 9-ку классчызы, аныяк ар-мейжи Сергей Вараксин өөрлери-

Шериглерниң дайынчы көргүзүү.

биле шериг автомашиналарының чанында улуг күзөл-биле чурукка тырттырып турар аразында, каш айтырыг салып четтигиптим.

«Бистиң отрядывыста 21 ар-мейжи бар. Бо хүн шериг хоорай-жыгажыңа аалдап келгенивис онза болуушкун болгаш улуг аас-кежик-тир. Шериг хайгылының солдаттарының көргүзүүн мага-дап ханмадым. Мен школаны, улаштыр шериг өөредилге черин дооскаш, маңаа ажылдаар улуг күзелим бар. Ынчангаш бо шериг акыларым дег болур дээш кызып өөренир мен» – деп улуг чоргаа-рал-биле чугаалады.

Шериг хоорайжыгажының казармалар иштин көөр арга-лыг болдувус. Эгезинде ше-риг албанныгларның чурттаар өрээлин көргүстү. Бир өрээлде-ле 4 кижичурттап турар. Дараа-зында шериглерниң спортчу болгаш дыштаныр өрээлдерин көргүстү. Спортчу өрээлде трежанерлар, дыштаныр улуг өрээлде сандайларлыг стол-дар, чымчак бичежик диваннар, телевизор бар. «Красная звезда» солунун көтээшкенин эскер-дим. Казармаларда кожууннар-дан келген шериг албанныглар чурттап турар. Мында каш кижичурттап турары – ше-риг чажыды.

55-ки тускай мото-адыгжы (даг) бригаданың шериг хоорайжыгажын Кызыл хоорайга куруг черден тудуп эгелээн. Ооң девискээринге казарма, өөредилге корпусу, чемненир чер, бригада, батальон штаб-тары, хыналда-эрттирилге пунк-тузу, комплекстиг-склад оран-савазы, чуртталга бажыңнары, караул хоорайжыгажы, 400 оруннуг ниитиниң чуртталга ба-жыңы дээш өске-даа тудуглар турар. Эрткен чылын декабрь 21-де мото-адыгжы (даг) бригадага 55 шилиндек аътты дамчыдып бергенин сагындыраал.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Чоннуң чаңгыс деминиң хүнүнде

ДАМЫРАКТАР КАТТЫШКАШ ДАЛАЙ БОЛУР

Чоннуң чаңгыс деминиң хүн болгаш Октябрь революциязының 100 чыл болган оюн эрткен суббо-та, ноябрь 4-те, Кызыл хоорайның Арат шөлүңге эгелеп эрттирген.

Аа хоорайның чурттакчы-аа ырак-узактан келген-аа киржир аргалыг бол-айырлалга келген аалчы-он-тоглаага киржип, бот-аага байыр чедиришкен. Ынчангаш алдарлыг артистери-аа оол Салчак, Сайдаш, Омак Ооржак база «Ок-түсень», «Найысылал» ан-аа дери дээш оон-даа өске-аа коллективтериниң кир-и-биле ажык дээр адаанга-аа концерт байырлалды-аа ичинчи кириген. Оларның-аа өргүзүлгелеринге күзөлдиг-аа киржип, артистер-биле-аа амнап хөглээн. Найырал, аа аңгы-аңгы чоннарның-аа аразыңче угланган ыры-онцерттиң кол угланыш-олганы чугаажок.

Соонда Тываның В.Ш.Көк-аа хөгжүм-шии театрынга-аа чаңгыс деминиң хүнүңге-аа октябрь революциязының-аа оюнга тураскааткан ба-аа хурал болуп эрткен. Аңаа-аа Баштыңы Ш.В. Кара-оол

чыылган чонга байыр чедирген.

«Дамырактар каттышкаштың далай, а тарамыктар каттыш-каштың күш болур» – деп оду-руглар анаа эвес тыттып келген болгай. Тапты-ла 12 чыл бурун-гаар бо байырлалды Россияга демдегеп эгелээн. Ылаңгыя тываларга бо байырлал улуг ут-калыг. Чүге дээрге Тывавыстың сайзырап, хөгжүүрүңге Россия-ның составынче киргенивис улуг рольду ойнап турар. Мол-даваннар, армяннар, украин-нер, орустар, чуваштар, ин-гуштар, татарлар, казахтар дээш кайыын-даа, кандыг-даа аймак-сөөктүг ха-дуңма Совет Эвилелиниң аңгы-аңгы чурт-тарындан келгеш, Тывавыстың сайзыралыңа ужур-дузанын көргүскен. Оларның аразында эмчилер, башкылар, тудугчулар, саанчылар, эртемденнер дээш кымнарны чок дээр. Эрткен үе-аа биске аңгылажыг эвес, а бы-жыг найыралче тепкиш болур ужурлуг. Совет Эвилелиниң эки-даа, багай-даа үелерин чурттап эрткен хоочуннары-аа бистиң аравыста ам-даа бар. Ада-өгбелеривиске, хоочунна-ры-аа өөрүп четтирер ужурлуг

бис. Ынчангаш силер бүгүдөгө байыр чедирип тур мен, чонум!» – деп, Шолбан Валерьевич чу-гаалады. Ооң соонда Тываның сайзыралы-аа улуг үлүг-хуузу ки-рип чорааннарга күрүне шаңналдарын тывыскан.

Эртем, өөредилге талазы-биле республи-кага улуг үлүг-хуузу кирип, хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш тыва дыл болгаш тыва чогаал башкызы Светлана Кыргысов-на Монгушка «ТР-ниң алдарлыг ажилдакчы-аа» деп атты тывыскан. Республиканың уран чүүл бол-гаш культура талазы-биле сай-зыралыңа үлүг-хуузу кирип, хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдааны дээш, «ТР-ниң уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдак-чызы» деп атты Кызылдың уран чүүл колледжиниң башкызы На-талья Александровна Лопсанга тывыскан. Күш-ажылдың хо-очуну Анатолий Иванович Зем-лянойга Россия биле Тываның чаңгыс деминиң болгаш Кызыл

Байырлалдың киржикчилери.

хоорайны үндезилээзиниң 100 чыл оюнга тураскааткан юбилей-лиг медальды тывыскан.

Шаңналдар тывыскан соон-да, ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы К.Т. Даваа база РФ-тиң Президентизиниң Сибирь фе-дералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзиниң аппаратының Тыва Республика талазы-биле кол инспектору Александр Григорь-евич Вавилихин боттарының болгаш кады ажылдап чоруур

эш-өөрүнүн өмүнээзинден чы-лып келген чонга чылыг-чым-чак сөстөрни чугаалап, байыр чедирген.

Ооң соонда ТР-ниң В.М. Халипов аттыг күрүне филар-мониязының ыраажызы, ТР-ниң Баштыңының Хүндүлел бижиниң эдилекчизи Сайзана Сюрюн ба-йырлыг концертти ажиткан.

Айдың ОНДАР.

Арслан АРАКЧААНЫҢ тырттырган чуруу.

• Даарта, ноябрь 10 — РФ-тин иштики херект

ТӨЛЕПТИГ САЛГАЛДАР

Бистер, Дансюрюн алыш-кылар, ачавыс Хертек Аймаа-евич Дансюрюннун биске дамчыдып бергени хоойлу-дүрүм ажилдакчызынын мергежилинге бердингенивисти ажил-херээ-вис-биле бадыткап, салгалдан салгалче уругларывыска дамчыдып берип чор бис. Ооң ужунда бистиң төрөл аймаавыска иштики херектер органнынын ажилдакчылары ам-даа неме-жир дээрзинге бүзүрээр мен.

Ачавыс 1921 чылда Бай-Тайга кожууннун Көп-Сөөк сумузунун Улуг-Ооругга малчын, тараажы өг-бүлениң 10 уруг-дарынын дөрткү огу, Бичизинден ажил-гыр, эрес-кежээ оол болган. Бодунун кызымаа-биле номчуп, бижип, санап өөренип алыр-га, ада-иези Барыын-Хемчик кожууннун Кызыл-Мажалык школазынга өөредип кирип кааннар. Школаны дооскаш, орус чон-биле алдын казып ажилдап, орус дылга чугаалажып, бижип өөренип алган.

1940 чылда Тываның Арат-тын Революстуг шеринче ачамны келдирткен. Аъттыг шериг полугунун биче коман-дирлер школазын дооскаш, ол-ла школага биче командир албан-дужаалга артып калган. Тыва эки турачыларнын ийи дугаар бөлүүнге ачам шериг өөредилгезин эртип, фронтуге чорурунга белен турда, фрон-тудан тыва эки турачыларны чандыргаш, ачамнын бөлүүн чорутпаан.

ТАР ССРЭ-ге каттышкан соонда, ачамнын эртем-билиин база дайынчы, политиктиг белеткелдерге тергинин көргөш, офицерлер белеткээр курстарга өөртөкөш, биче лейтенант шериг эргени тыгынган. 1946 чылда аъттыг шериг полугун тараткан соонда ачам НКВД органнынче ажилдап кирген.

НКВД органнынча халаш-каш, мээң ачам шынчы, төлептиг кижиге болгаш, харыс салгалыг ажилдарга ажилдап чораан. Ачамнын ол төлептиг аажы-чаан ажи-төлү салгал алган бис. ТАР шеринини аъттыг шериг полугунга ачамнын хууда чепсээ селемезин ыдыктыг тураскаал кылдыр эдилеп чоруур мен. Ол бистиң өг-бүлөвисте салгалдан салгалче дамчып чоруур.

Бистиң ававыс езулуг-ла Маа-дырие. Ачам албан-хүлээлгезин күүседип, Бай-Тайганың Кара-Хөлге чеде бергеш, ававыс Сендоо Байыр-ооловна Иргит-биле таныжып алгаш, өг-бүлө туткан. Ачам чок апарган соонда, бисти чааскаан азырап, өөредип, кижизидип, төлептиг кижилер кылдыр өстүрүп каан. Ол дээш ававыска кезээ мөңгедө мөгейип чоруур бис.

Ачамнын шериг херээниң баш-тайгы салгалчызы юстициянын халажылгада капитаны Дон-дук-оол Хертекович Дансюрюн мен. 1968 чылда Свердловск хоорайнын юриктиг инсти-тудунче кирериниң шылгал-даларын дужаап алырымга, хоойлу-дүрүм органнынга 2 чыл ажил стажы чок дээш хүлээвейн барган. Оон Иштики херектер яамызынын кадрлар килдизинге чеде бергеш, ачам НКВД-ге ажилдап турганын, институтче дужаап турганын чугаалап бээримге, ачамнын хуу херээн көдүргөш, милиционер кылдыр хүлээп алыр деп шиит-пирни үндүргөн. 18 харлымда, 1968 чылдың июль айда, Со-вет милициянын 50 чылында ажилдап кирдим. Ол-ла чылын сөөлүндө уругларымнын авазы болган анык кыс Өлчеймаа Самбуевна Куулар-биле таны-жып алган мен. Бодунун дуга-йында чугаалааш, юрист эртемге өөренип алырын сүмелээримге,

ол чөпшээрешкен.

1969 чылдың күзүн милиция-дан шериг албан-хүлээлгем эрттирип чорупкан мен. Ше-ригге взвод командири чедир депшээш, старшина эргелиг ха-лажып келгеш, ИХЯ-га ажилдай бердим. Ажылым аайы-биле эр-тем-билим бедидип, янзы-бүрү албан-дужаалдарга ажилдап, батальон командириниң орапак-чызы, байысаалга салбырынын начальниги албан-дужаалдарга чедир депшип, халажылгаже үнгөш, ооң соонда 60 харга че-дир күрүнениң албан черлеринге юрист албан-дужаалга ажилдап келдим. «Милициянын тергини-ни», «ИХЯ-га тергин албан-

хүлээлгези дээш», «Төлептиг албан-хүлээлгези дээш» деп медальдар, «Хүндүткелдин демдээ» херек демдээ дээш ниитизи-биле 21 медаль-биле шаңнаткан мен.

Мээң мергежимини ийи ду-гаар уруум салгал ап, милицияга хөй чыл ажилдааш, пенсияже майор эргелиг үнгөш, амгы үеде район судунда ажилдап турар.

Салгалдын ийи дугаар салгал-чызы мээң уругларымнын авазы (ол ам бистиң аравыста чок), фе-дералдыг судун база ИХЯ-нын хоочуну Өлчеймаа Самбуевна Дансюрюн. Ооң шылгараңгай ажылы «Судун ажил-чорудул-газынга кириген салышкыны

дээш» медаль, «ИХЯ-га тү-албан-хүлээлгези дээш» демдээ дээш өске-даа шаңналдар-биле үнелетти. Авазы, кырган-авазынын тиг окур-хевирин салгалды-сылдыс дег чырыткылыг ки-чижек.

Ада-иезиниң салгал уруум милициянын халажыл-майору Оксана Дондук-оол 2000 чылда Новосибирск юриктиг колледжин, 2005-да ажилдап тургаш, 2005-да Россиянын Суд, эрге-ти ажил-чорудулгазынын ми-язын бот-өөредилге-би дооскан. Иштики херектер нарынга ажилдаар хуу-саа

Үүлгедиг болгаш яла

ШЕМИ ХЕРЭЭ

Бистер чер кырында чурттап чоруур бис. Мында дываажак ораны чок. Ынчангаш бо бачыттыг делегейде дайын-чаа, каржы-дошкун чоруктар болуп, коргунчуг кем-херектерни кижилер удаа-дараа үүлгедип турар. Ам маңаа эрткен үемче хая көрнүп, шагдаап ажилдап чорааш дыңнааным бир дерзин херекти сактып келдим.

Эки сагынмай-дыр мен, 1965 чылдың чайы-ла боор оң. Кы-зыл-Мажалыктан Ак-Довуракче баар кудумчу белдиринде чем-ненир чер чанында ийи анык кижиге таакпылап, удавас келир машиназын манап, таваар чугаа-лажып турганнар. Шынап-ла, үр болбаанда оларнын манап турганы чадагай чык машиназы кээр ужурлуг үезинде халдып келген. Оолдар чемненир чер-же кире бергеш, кежээки чемин чивишаан, кылыр дээни оор херек дугайында сүмележип органныр. Албадал-биле эл-зедип алганы Сат-биле кады олар шупту дөрт кижиге болган. Ук бөлүктүн баштыгызы Ва-лентин, арткан ийизи Михаил биле Семен. Чемненген соонда, сүлчээчилер Чадаанаже халкан-нар. Бо кижилерниң кол сорулга-зы, Чадаанага баргаш, садыглар үптээри – ол-ла.

Бөлүк оорлар Чадаанага дүне келгеш, ийи паректу «чара шапканнар». Олар оон арага-

даа, огулуг бараан-даа тыппаан-нар. Кызыл-Мажалыкче дедир чанар деп оорлар шиитпир-леп алганнар. Ынчалза-даа хөрчүй берген оорлар Ак-Хаяны куду бадып ора, Шемиже углап-каннар. Олар Шемиге келгеш, баштай колхоз конторазынын сейфин оорлап ажитканнар. Ол үеде конторага таңныл чок турган. Шалың орнунга чылда чаңгыс катап тараа бээр яды колхозтун конторазындан акша-төгөрик тыппаан оорлар Шеминиң садынга келген-нер. Ооң хериминиң иштинге таңнылды олар соп турда, таңнылдың думмазы ажилын-дан орай келгеш, садыгдан ырак эвесте бажынын даштынга автолавка машиназын тургузуп тургаш, садыг чанында шимзэн үнүп турарын дыңнап каан. «Ында акым ажилдап турар бол-гай, шимзэн үнүп турар кандай чоор» деп бодап, ынаар маңнап чеде бээрге, ооң акызын соп тур-ганнар. Ол кижиге акызынга болчу

бээрге, оорлар ону эмгележип тургаш, улуг-шырак чоллаачыны арай деп-ле моорадыр соп кааш, өлүп кагган деп бодааннар.

Өлүрткен таңнылды оорлар садыг иштинче кири сөөрткөш, пөске орагаш, баартап адаан-че чажыра суп кааннар. А таңнылдың шала соктурган думмазын арага-дары, аыш-чем, эт-херексел-биле кады машина кырынче үндүр октап алганнар. Оорлар машиназы-биле кудум-чуга чоруп орда, моорай берген кижиге деткерлип кээрге, ону шуут өлүр соп каапканнар. Ол шагда мындыг каржы-дерзин херек Тывага болбаан.

Оорлар Чыраа-Бажын эрт-көш, артчыгашты куду бадып орда, машиназы үрелген. Үптөкчилер Сатка машиназын кадартып кааннар. Өлүг кижини машинадан дүжүр соккаш, ону оруктан элзэн ырадыр аргажып аппаргаш, черге хөмгөш, хара-ган тура соккаш, өлүг кижиниң кырынга ону олуртуп каан.

Олар аңаа сүмелешкеш, кор-гудуп тургаш, аразынга кирип алганы Сат үүлгөткен бо херекке херечи алаар чадавас деп кара-зааш, ону база өлүрүп кааптар деп шиитпирлеп алганнар. Ма-шиназын кадартып кааны Сатты өлүрер дээш кээрге, ол дезип чоруй барган болган. Дескен

кижини дилеп, ыңай-бээр кезек маңнашканнар. Караңгы дүне кижиге дилээр дээрге, сараат сизген аразында ине дилээни-биле дөмөй боор. Сатты тыппааннар.

Өлүрүкчү кем-херек үүлгөткен кижилер каш шип арага ап ал-гаш, машиназын орукка каапкаш, Кызыл-Мажалыкче чадаг кылаш-тажыпканнар. Олар чаңгыс-даа машинага таварышпаан. Мото-циклдиг эр-херээжен ийи кижини өлүрүкчүлөр дозарга, аас-кежик бооп, олар доктаавайн, хал-дып эрте берген. Чадагпаан өлүрүкчүлөр ээриниң теви-биле шошкуп чорааш, Кызыл-Мажалыкка дүш чедип турда келгеннер.

Ол-ла үеде Чадаананың иштики херектер килдизиниң ажилдакчылары оорларнын үрелген машиназын оруктан тып алганнар. Истекчилер ма-шинаны шинчилеп көрүп турда, ырак эвесте арыгдан анык оол маңнап келген. Оор эштери ону өлүрер дээни билеп кааш, дезе берген Сат ол. Ону шагдаалар байысаарга, Валентин баштаан өлүрүкчү оорларнын үүлгөткен дерзин херээниң дугайын ол шагдааларга бирден бирээ чокка шуптузун өчүп берген. Милициянын оперативтиг ажил-дакчылары өлүрүкчүлөриниң кайда чоруп турарын тода-

радып тыпкаш, даартамыс кежээ оларнын шуптузун ты-ап алганнар. Өлүрүкчү оор-истелгениң хоругдал чери бир ай ажыг чытканнар.

Оларны Тыва АССР-нин А-ди суду судтаан. Ол үеде Т-АССР-ниң прокурорунун И-дузалакчызы албан-дужаал-турган мээң акым, ыңчан ч-27 харлыг Владимир Борза-Кара-Сал судка күрүнө яла-чызы бооп киришкен.

Оорларнын хартаачызы Ва-лентинни дээди хемчег-би боолап шиидер деп докта-кан. А ооң-биле кады дер-өлүрүкчү херек үүлгөткен и-шыңгы чурумнуг хоругдал-лонияларынга 15-10 чылды-кеземче эртер кылдыр шим-Валентин баштаан дерзин-жилерден корткаш, оор хер-албадал-биле киржип, олар-өлүрүкчү үүлгедиглериниң че-чизи болган Сатты 3 чылга-талгазын казыттырып шим-тешкен.

Бо дерзин өлүрүкчү чор-болгандан бээр дыка хөй чы-эрткен. Ындыг-даа болза, ы-янылыг кем-херек үүлгөдиг-Тывада ам-даа болуп тур-хомуданчыг.

Даш-оол КАРА-СА- (ХОМУШУ)

Иштики херектер органнынын хоочун

Чагыдылга-2018

СОЛУН ЧОКТА ХОРЖОК БИС...

Кыдыг-кызыгаар Өвүр кожууннун төвү Хандагайтының хоочуннары «Солун чокта хоржок, ол биске чем-биле демей. «Шын» чокта дүмбей, караңгы чуртталга» деп чугаалаарлар. Ынчангаш олар ынак «Шын» солунун канчап-даа тургаш чагыдып алырын кызыдарлар.

Хандагайтының почта салбырының арга-дуржулгалыг хоочун почтачызы (22 чыл почтачылаан) Людмила Кызыл-ооловна Монгуш «Шынның» эң идепкейжи хоочун чагыкчыларының ат-сывын шээжи-биле демей билер. Ол шупту 60 хардан 80 хар ашкан хоочуннар-дыр: Антониде Петровна Достай, Лариса Салчаковна Куулар, Чындай Намың-ооловна Монгуш, Оруй-оол Кыргысович Маадыр-оол, Чечекмаа Минчиновна Ооржак, Дина Маадыровна Монгуш, Тоору Макал-ооловна Сат, Валентина Экен-ооловна Монгуш, Эрес-оол Садыганович Монгуш, Галина Монгушова Тас, Ольга Бүрбүевна Монгуш, Маадыр Балчырович Сат, Комбу Хевекович Донгак, Вера Доржукаевна Сат, Зоя Мендишовна Хомушкы, Роза Чондановна Монгуш, Ман-дак Кожуевна Ховалыг, Степан Көндөнович Түлүш, Раиса Сояновна Чажын-оол,

Алефтина Чаш-ооловна Сат, Бо хоочуннарывыска «Шынга» ынаа, шынчызы, бердингени дээш четтиргенивисти илередирдир бис.

Хандагайтының почта салбырын Саглай Николаевна Түлүш билдиги удуртуп, ийи почтачызы Раиса Соскур-ооловна Донгак, Людмила Кызыл-ооловна Монгуш база оператору Кежикмаа Орус-ооловна Кыргыс-биле демниг, найыралдыг ажылдап турарлар. Олар чурттакчы чон аразынга

солун-сеткүүл чагыдылганын чорудуп, номчукчуларның чагыгларын үе-шаанда чедирип берип турарлар.

Уш муң ажыг чурттакчылыг Хандагайты сумузунда 1832 өреге бар. «Шын» солуну 65 өг-бүлө чагыткан, ооң иштинде албан черлеринден пенсия фондузу, казначейство, библиотека, ажыл чоктар төвү чагыдылгалыг. Сумулардан Саглы — 39, Дус-Даг — 38, Чаа-суур — 26, Солмур — 14, Ак-Чыраа — 14 солун чагыткан.

«Шын» солун үнер хүнүнде озалдавайн кээп турар. Чүгүл агаар-бойдус баксыраанда (хат-шуурган, улуг хар чаганда) ийи-чаңгыс озалдай бээр таварылгалар турган-даа болза, солун-сеткүүлдү чагыдып алган эзлеринге чедирбейн барган деп чаңгыс-даа таварылга турбаан. Чагыдылга өрттээ өзүп турза-даа, ол-ла кижилер, ол-ла хоочуннар демей-ле чагыдып алырлар. Бир айда озалдай бөрзө, албан-биле почтага келгеш, садып алгаш, номчуурлар. Солунун номчувайн барза, сагыжы амыравас хоочуннарывыс дийин» — деп, Саглай Николаевна чугаалады.

Кыштың соогу, чайның изии дивейн солун-сеткүүлдү үезинде эзлеринге чедирип берип чоруур кызымак почтачыларга база «Шын» солунун кандыг-даа үеде кагбайн, номчуп чоруур хоочуннарывыска четтиргенивисти илеретпишаан, кадык-шылды, узун назынны, ак орукту күзеп каалы.

Алдынай СОЯН.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Культура

КӨШКҮН ХӨӨМЕЙ

Ноябрь 3-түн хүнүндө Улусчу чогаадылга бажыңына Тыва Республиканың улуг-биче хөөмейжилеринин «Көшкүн хөөмей» деп аас чогаалдан үндөзилеттинген ыры-шүлүктүг болгаш хөгжүмнүг оюн-көргүзүү болуп эрткен.

Өгбелеривистен дамчып келген хөөмей-сыгыдывыстың аңгы-аңгы

Игил ойнадып алган А. Ендан хөөмейжилер-биле.

хевирлеринин тааланчыг арыг бурун аялгаларын дыңнаар дээш, көрүкчүлөр хөйү-биле чыгып келген. Шынап-ла, каргырааны-даа, сыгытты-даа сырынналдыр сала бээрге, кижиниң карактарынга көшкүн, малчын чоннун амыдыралы чайгаар-ла чуруттунуп келир болгай. Алыс хөөмей черле анаа эвес — ада-өгбелеривистиң сагыш-хөңүн болгаш дириг бойдустун хуулгаазын чажыттарын ажыдып, улус-чоннун сеткилин чазап чоруур хөгжүм дээрзин билер бис. Көшкүн чоннар боттарыны-биле хөөмейнин хевирлерин күүседип чоруур-даа болза, тыва чон ышкаш байлак, арыг болгаш ыяңгылыг хөөн-биле хөөмейлеп чоруурлар чок дээрзин база-ла билер бис, Көшкүн амыдыралдың ужуундан инезин

сыптап, игилинин хылын чоруур хөгжүмчүлеривис ою анаа эвес «Көшкүн хөөмей» алганнар...

Концерти Тываның улус хөөмейжи Евгений Сарыглар ырызы-биле айткан соон ансамбли «Аъттын дерин», «Кыйгызы», «Бээжин», «Чин сөөк» деп ырыларны бараалгаткан.

«Хөөмей бит» бөлүү «Чангыстың ыры» деп аяк күүсеткен соонда, «Угулза» бөлүү, «Авам», «Аваларым», «Эзеңги» бөлүү, «Челер-Бора», «Кош-Тал» де

ны, ооң соонда «Эзеңги» биле ансамбли «Келир үеже», «Тывам», дээш өске-даа чонга билдинип ырыларны күүседирге, улус адеңге ырлажып турганнар.

Концерт адакталып турган көргүзүлгелериниң чаңчыл апа база бир онзагай кезээ — көрү аразына игил ойнаткан. Биринчиз чээрби ийи дугаарлыг олутка Кызылдың А. Чыргал-оол аттыг колледжинин сургуулу Анай-оол аас-кежи таварышкан. Ол игил алганынга аажок өөрүп, хөөмей четтиргенин илереткен.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Чидиг айтырыг

КАРА ЫШ КАТАП БАЗА КЕЛДИ-ЛЕ

Бо чайын беш ай төнчүзүндө «Шын» солунга «Арыг агаарга кажан чединер бис?» деп аттыг материал парлап үндүргөн мен. Номчуваан улуска ооң утказын бичии сагындырыптайн. «Кайгамчык чай, чылыг чай бодунуң эргезинче кирип, чырык, аяс хүннер сагыш-сеткилди өөртүп эгелээн. Тываның найысылалы Кызыл хоорайның чурттакчылары агаар-бойдус чылыырга-ла, ыш чок арыг агаарга, аас-кежи болуп, арай деп чединип турарлар. Кызылдың кыжын ханаландыр туруптар кара ыжы кезек када уттундурар. А чайын шанаан септе, кыжын терген септе деп мерген угаадыг бар. Ынчангаш Кызылдың кара ыжының дугайында чазак-чагыргаларның уттур эргези чок. Бо чылды Россияда артында-ла экология чылы кылдыр чарлаан болгай...»

Тываның хөмүр-дажының болгаш Кызылдың хөө кара ыжының дугайында солунга хире-хире чырыдып каап, бо тема-биле холбашкан айтырыгларны бичии-даа болза, көдүрерин оралдажып чоруур кижилер болгай мен. Ынчангаш бо удаада база ынаар эглип келбес арга чок. Чүге дээрге кыш даглар артында эвес, ооң соок тыныжы хүн келген тудум чоокшулап олурар. Черде бажыңныг улус октабры айда-ла хөмүр-биле одааттынып эгелээр. Кызылдың Красноармейская кудумчузунун солагай талазы шупту черде бажыңнар. Бир бүргө эртен кылаштап олурарымга, Пенсия фондузунун чанында тос каът бажыңныг дужунда чаа туттунуп турар ийи каът бажыңныг хериминиң иштинде түр чурттаар (временка) бажыңдан кара ыш дээр-шаар бургурадыр дүндүүштелген, а хуюксуг, хөмүрзүг чыды өкпе-хөректи ажыңнады чип кээр болду.

А шуут кончук соок кыжын черде ол бажыңнар чеже тонна ыш агаарже бургурадыр кээр ирги? Ону кым-даа санап, түңнөп шыдавас. Догааштыр санаарында оралдашпайн турарлар. Херимнер иштинде бичии огород тарыыр хензиг-даа чер чок, метр санында улуг-биче борбак бажыңнар туттулап алгылаан. А ол времянкалар (адын көрүңер: «түр чурттаар») дээр. Түр хамаанчок, олар чус чыл туруп-

тарлар) дидиренчиг соокта та чеже хөмүр одап кээр чүве.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, база катап кара ыш (смог) хоорайны дуй алып келди. Ам база-ла демги материалымдан одуруглар: «А хөө кара ышка немей автомашиналарның ыш-бузу, хир-доозун каттышкаш, агаарны (атмосфераны) кедергей-ле чүдөдип турар. Ынчангаш тынып турар агаарывыстың кадыкка хоразы та кайы хире, оон ону шинчилеп, тодараткан боор. Ооң составында аар металлдар: коргулчун, ртуть (мөңгүн суу), кадмий, мышьяк, никель, кобальт, марганец, демир илереттинген. Ол химиктиг элементилер бистиң тыныш органнырывыс дамчыштыр организмче кирип, ону хораннап турар болбайн аан. Чүге-ле Кызылда хөй-ле улус тыныштаан (астма, бронхит), чөдүрген-какырган чоруурул? Тыныш органны янзы-бүрү аарыгларга туттурганының уржуу ол. Оон аңгыда өкпе аарының бир чылдагааны мында чадапчок...»

Кара ыш чүгүл кадык кошкак, аарыг кижилерге хоралыг эвес, а кадык улуска-даа, школачы уруг-дарыгга, чаш ажы-төлге дыка багай. Арыг кислород чедишпези өзүп олар организмге үрегдекчи салдарлы, ажылдадыр, кижини шагжок болдуруп, Ынчангаш ыш-хөө чүгүл Кызылдың кышкы

үеде чидиг айтыры эвес, ол нацияның келир үеде бүдүн-бүрүн, кадык-чаагай болурунун айтыры.

Атмосферада кара ышты канчап эвээ-жедип алырын Тыва Чазакта, Кызылдың мэриясында сайгарып, чугаалажып-ла турар. Амгы үеде чазак-чагыргаларның «социал хөмүр» база ырак-узак кожууннарже хөмүр сөөртүп турар сайгарлыкчыларга субсидия бээр аргаларны дилеп турарының дугайында медээлер бар. Ол-даа ындыг, эки талаже угланган хемчеглер-дир. Ынчалза-даа чоннун хөмүр-биле хандырылганын чиигелделер, дуза-ламчылар чеже-даа таарымчалыг болза, агаарны арыг болдуруп шыдавас.

Бо-ла бижигилээн материалдарымга эки шынарлыг, кывычал, бедик сорттуг хөмүрнү Тывага арттырып берип турарын онзагайлап турган мен. Хоюг хөмүрнү брикеттээр дугайында чугаа шагдан бээр туруп келген. Ынчалза-даа амга чедир сөс-домактан ыңай шимчээшкн чок. Мүн-не харын хөмүр брикеттерин бүдүреринге хамаарышкан төлевилел республикада төнчү чадазында келген дугайында медээ дыңнааш, ам-на дош шимчей берген-дир деп өөрдүм. Амдызында чугаа келир үеде планнар, бодалдар дугайында чоруп турза-даа, идегел черле бар. Ам чүгүл ол төлевилелдин амыдыралга боттанып келири та кажан-чежен?

«Арыг агаарга кажан чединер бис?» деп материалымдан одуругларны маңаа база катаптаайн. Чүге дээрге бо-ла айты-

рыглар тыва чонга чугула чидип бейн турар, харын-даа чыл келте «аарышкылы» дам бар чыдар. Ышкаш дошкун сооктуг черге өскө чылыдылга аймаа тывылбыл тонда суугаткан газдың өрттээ улус күжү чедишпес, солярка-биле одаага, өрттээ улуг, чыдыг... Хоолайлар (страль) дамчыштыр кээр газ чок бо оон өскө одаар чүүл чок. Ындыг бө хөмүрже-ле көрнүр бис, ол бистиң дан артык үнелиг байлаавыс.

Бир кезекте хөмүрнү брикеттеп бис дижип турдулар. Шынап-ла хөмүрнү брикеттеп азы борбакта болза, ооң кывары эки, ыжы эвээш иштинге-ле чалбышталып хыпкан чалза-даа ол саналдың бүдери та. Бир нарын айтырыг — брикет кылы за, ооң өрте-үнези кайы хире ала. Хөмүр өрттээ безин талыя берген б демей-ле, брикет кылып турар чер дуржулганын өөренип көрүп, өрте-арыг хөмүрден аартатпайн, Тывага бүдүрүлгезин тургузары күзөнчиг...

Брикет бүдүрүлгезин тургузары дырал боду-ла негеп турар. Чечек кара ыш тынып кээр бис? Ол анаа үе-биле кады эстип чоруу баар, чайгаар сенип эстин бээр бис. Ол чоннун кадык чаагай амыдыралы олар салгалдарывыстың кадыкчылы холбашкан айтырыг-дыр. Ону чери пайн шийтирлээр тоң чугула. Маңай чай ырлап турувуста, соовуста кадыкчылар кыштың соок тыныжы деп келди. Чай дургузунда херимнер тинде борбак бажыңнар биегизинден көвей тургулапкан. Ооң-биле чергел хөөлүг ышка албыгар үевис чедип бар. Ам канчаар, бо кыжын база кары адаанга чурттаар болган-дыр бис. А кет кылырының планы дуу чайын бо чоокку чылдарда боттаны бээр идегээрден башка...

Надежда З...

• Степан САРЫГ-ООЛ

ИЛЬИЧНИН ПОРТРЕДИ

(Төрүтү. Эгези №130 «Шында»).

Өлбөзөк, сен чүү ол партизан? Бо Ле-
дээш, чуруктуң адаанда бижикче чудук
ышкаш чочак улуг, дыргактары эрги
салаазы-биле айтып чугаалаарга, мен
сырбаш кылынгаш, алгыра кааптым
Ленин! Ленинни мен таныыр... чок-чок,
чок, дыңнаан... билир мен... Ол улуг киж!
туңнап, база-ла багайтыр тывалаан,
суграан-даа ышкаш тур мен. Ол душта
чыны боонун огу-даа дээпкен болза,
боор мен оң — ол кончуг күштүг, улуг
деп, өрү дээрже, бедик мөөрүк сыннар
имнээн тур мен. Орустар каттыржып,
менче сиңнигип келген чүве ышкаш,
суграан турганын эскерип каап-тыр

ме, ийе, ол улуг якшы, уртак, нөгөр киж,
ш, бистиң ачай — акызы, күш-күш
— деп, база-ла билген, дыңнаан эки
чынып, ук чурукту хөрээнге чыпшыр
тургулаарга, ам-на оларны бодумга
кандыг-даа чечен сөстөрдөн артыкка
билип алдым.

таныштар, мен алыр, менде бээр-ле! —
деп эгеледим. Олар аразында элээн-не
ышкан хевирлиг чугаалашкан соонда,
ызы-ла боор, бир эр шириин чугаа-
чурукту салыр хөөн чок турган сеслигир
кызыл эр менче сунду. Мен-даа чүү
шпа күдүк база аарак чоруй, ийи холдап
ыгаш, бодум-даа эскербейн оң холумну
дан бедик көдүргөш, бүгү-ле кызылдарже
ы. Ынчаарымга олар дөгере-ле «бо-даа
ту ап болур киж-дир» дээзиг топтуг
биле.

турар херек, актарга, нояннарга бербес
ургады.

оп дораан-на тонумну салгара куржан-
чуг камнап бүгү хөрээмче эптештир
деп оралдажы берген мен...

э-чок, эки салыр херек, таныш — деп,
чуруктуң дырыжып, хирлени бээринден
эди. Бирээзи — манаар-манаар! — дээш,
м-даа ыжы буруңайнып чыдар өртең
хүнүн ыңдыңче маңнаан соонда, элээн
шай саазыны эккелгеш ораап, тоскулаш-
т берди. Хөй чугаа-даа чок, дүрген-не
алтым. Аалымга кээп, идегелдиг-идегел-
дөргө көргүзүп, таныштырып-ла тур мен.
аваң хөөкүй ынчаарда бо сээң аваңы
чурукту даады шоочалыг турар үстүкү
птаразынга хөлчөк камныг шыгжап алыр
ин. Ооң соонда хоолап алгаш, өгө-даа
лап, эдилеп келдивис. Ам бо-дур, аваң
де белекке берген бис. Ынчаарда мой-
чур деп деп көрүп турган чүвем дөө ол
мун дүүшкүнү ышкаш чүл.

чиваа ол чурукче көрүп, арнында
руг-даа чок, бир-ле ханы бодалдарның
ры ооң шырайында көшпүшөөн, айтыр-

н соонда-ла Ленинни кончуг эки билип,
п, хүндүлээр болганың ол-дур але,

и билген мен деп чүнү хөөредир ону.
Кууда ыяк-ла билир чүвем болза, бо
ени — бөгүнү көрүп чурттааным, кырган-
н өжээнин алганывыс, уругларымның
и силерниң аксыңар кежи — Ленинниң
ы дээрзин чүрээмниң ханызындан би-
чолдугбайым! Дыңнадың бе? Уруумнун
уруунун уруу-уруу-уруу дээнимни! —
руп кээп, Чинчивааның ийи чаагындан
портретти ийи холдап хүлээп алганы
уткаш, ооң оду чайнаан чырык каракта-
эргеш, хаваандан ошкап каан.

чиваа кырган-ачазы-биле дең чыгыы
ге сыны-биле ачазының ийи колдук
ын ыяк кускактаныпкаш, хилиң кара ба-
вэрээниң кырынга салгаш, кырган хөрөк
хөйүн көргөн чүректің электростанция
турарын дыңдай каапкаш:

а! — дээн соонда кырган-ачазын оран-
руп үндүрүпкөн.

ай, хоржок, кызым! Оорган кемдей

ок, мен спортчу киж боор мен, кырган-
ни черниң үшкү эдеринчизинге чедир-
рүптер мен, билдин!

ададайым! Ленинни эки өөренир болза,
үш чайлыг болдур ийин, чолдугбайым!
а Ленин башкының номиналын чүгте
билип алыр эвес, а ол номиналдың

чечектерин бистиң черивиске тарып, бичи-
даа чечек чок булуң турбас кылдыр өстүрер
хүлээлгелиг пионержи, комсомолчу киж-дир
сен, Ленинни кайы хире өөренип тур сен, чээ?
Ам сен чугаала — деп, Өлө-Баштыг таакпызын
кывыспышаан, айтырган.

— Мындаа чазын, чеди классты доозуп, чайгы
дыштанылга эгелээринин мурнунда, төрзөн ли-
тература кчээлинге башкывыс биске Владимир
Ильич Ленин дугайында чогаадылга бижир
онаалга берген.

— Шыяата, шылгаары ол-ла болгай. Шыяан,
уруум!

— Хамык-ла номнар, чогаалдарны номчуп,
билир эш-өөрүмден арга-сүмө айтырып, беш
хонукта бижидим деден, кырган-ачай. Дужаар
хүнүм-даа келге-ээн! Башкымга тутсуллаттым.
Ооң харызын манааш, мырыңай удувадым.

— Хөйүн бижидиң бе ынчаш, кызым?

— Эңмежок! Бир кыдырааш чартыын долдур
бижээ мен. Даартазында кчээлге баргаш, пар-
тага олурарывыс билек-ле башкы кирип келген.
Биезги-ле чаң-биле өөреникчилерни эргилдир
көрүп, карактары меңээ дужаажып чорда, көре
кааптарымга, «адыр, адыр бичи мана» дээзиг
болду. Оон сандайга олургаш, ол-ла чогаадыл-
га бижээ кыдырааштарның эң-не кырындан
мээңин алгаш.

— Чогаадылгалар колдуунда дөгере мени
өөрттү, уруглар. Ийи-чаңгыс-ла кижилерниң
арай далажыпканын оларның холунун үжүү-ле
херечилеп кээр-дир.

Оон бичи хүлүмзүрү аарак

— Бо — Чинчивааның ажылы-дыр — дээш,
мээң кыдыраажымның даштында кандыг-ла-бир
уран чурулга бар чүве ышкаш, бүгү класска өрү
көдүрүп көргүсүлзэн.

— Владимир Ильич Ленинни мынчалдыр
билир, мынчалдыр хүндүлээр, мынчалдыр
ынакшыр херек, эштер! — дээш, сандайдан
тура халып келди. Та ол канчаарым ол ынаан,
мен база башкым-биле кады тура халып кээп-
тир мен.

— Олур-олур, Чинчи — дээрже, эскерип кааш,
олура кааптым.

— Бо чогаалды бистиң школаның чечен чо-
гаал бөлгүмүнүн «Сеткилдин хайыралы» деп
бижимел журналынга кирир деп саналдыг мен.
Моон өске-даа эки-эки чогаадылгалары база —
дээрже, харын сагыжым оожургады.

— Чинчинин ажылдааны черле шыырак, хөй
ном номчаан ышкаш. Чүгте номнардан билип
алганындан аңгыда бодунун сеткилин илерет-
кени шору-дур оо! Куруг аас-биле мактап каг-
байн, чогаадыгның төнчүзүңде «Мен Ильичиге
ынак мен» деп эгени номчу кааптайн — дээш,
номчуп берди.

— Төрзөн черим төөгүнүн номнарында,
чогаалдарда бижиттингени дег ол хевээр
эвес, а бөгүңү хөгжүп оор апарганы, ада-
өгбелеримнин дер, ханы халас барбааны дээш
Ильичиге ынак мен. Тыва колхозчунун уруу мени
Лиза Чайкина, Зоя Космодемьянская, Олег
Кошевой, Александр Матросов ышкаш маадыр
угбаларым, акыларым дугайын номчааш, ыглап,
килеңнеп, чоргаарап чоруур кылдыр кижизидип
кааны дээш Ильичиге ынак мен. Валентина
Гаганова, Турсуной Ахунова ийикле азы мээң
даайым ышкаш хойжулар Ооржак Лопсанчап,
Кандан Үрүлө угбай суглар ышкаш чүс-чүс
мун Социалист Күш-ажыл Маадырларының
ажылдап турарын дыңнааш, дүрген-не өзүп
— назы чедип ажылдаксаам келир апарган
болгаш, Ильичиге ынак мен. Чоокта чаа-ла аш
түрегделдин кавайынга, дайынның даажынга
сырбайынып чыткан куба, вьетнам, көрей, араб
оолдар, кыстар бөгүн боттарының улуг ораны-
да социалист тудуушкунун чаа-чаа, улуг-улуг
планнарын ам бистиң совет колхозчуларывыс,
ажылчыннарывыс ышкаш күүседип турарын,
Ганга хөмде эштип, чүгдунуп ойнап турар мээң
чылдажым, бышкан инек-караа өңнүг эът мага-
боттуг, кыш дүшпес мөңгө чай чурттуг Индияның
чараш кызын көргөш, оларга аалдап барып
ужуражыксап, кускактажыксаам кээп, далажып
турар апарган болгаш, Ильичиге ынак мен.
Чеховту, Некрасовту, Горькийни, Шолоховту,
Маяковскийни, Твардовскийни номчуп, өөренип
турарым дээш, тыва чогаалдарны номчуп,
тыва артистерни көрүп, дыңнап турарым дээш
Ильичиге ынак мен.

Ленин биле партия —
Ийис-төрзөн алышкылар.

Ие-төөгүз кым эң үнелигил?

Ленин дижир бис —

партия дээнивис ол,

Партия дижир бис —

Ленин дээнивис ол...

Ынчангаштын Ильичиге ынак мен! — дээш,

башкывыс оң холун бурунгаар сунмушаан,
кыйгырып доосту.

1960

Акция

УРАН ЧҮҮЛ ДҮНҮ

Ноябрь 3-4 хүннеринде
Бүгү-россияга Чонун чаңгыс
деминин хүнүңе тураскааткан
“Уран чүүл дүнү” деп акцияны
чарлаан. Тывага ол хүннер
улуг уран чүүл байырлалы дег
эрткен деп болур.

Ноябрь 3-түн хүнүңе Кызыл хоо-
райга ук акция үш аңгы шөлчүгөшкө
болуп турган. Алдан-Маадыр аттыг
национал музейге, Улусчу чогаадыл-
га бажыңыга база А.С. Пушкин аттыг
национал библиотекега.
Акцияже кирбейн-даа
турар болза, ооң-биле
чергепештир Улусчу
чогаадылга бажыңыга
Тываның улуг-би-
че хөөмейжилеринин
“Көшкүн хөөмей”
деп онза-солун оюн-
көргүзүү, В.М. Хали-
пов аттыг күрүне фи-
лармониязының кон-
церт залының байырлыг
ажыдышкыны болгаш
ТР-ниң Чазаның үрер
хөгжүм оркестринин
тоску сезонунун ажы-
дышкыны дээш оон-
даа өске уран чүүлге
хамаарышкан хемчеглер болган.

Улусчу чогаадылга бажыңыга
чаңгыс ол кечээ муң ажыг киж
чыгып келген. Бирги каъттын фо-
йезинге республиканың Дизайнер-
лер эвилелинин чогаадыкчы салым-
чаяанныг шеверлери боттарының
кылган ажылдарын делгээннер.
Оларның аразында орус база тыва
национал идик-хеп аймаа, улугларга
чараштаныр эдилелдер, сырга-бил-
зектер, билектээштер, чавагалар,
эт-херекселдер, шай-дус болгаш

каннар. Ийиги каъттын фойезинде
делгелгелер база-ла бар. Аңаа
чурукчу Игорь Суктермаа бодунун
чуруктарын делгээн. Арат-оол Бер-
зи дойдан кылган ажылдарының
чанынга ол-ла бүгүнү канчаар кы-
лырын улуска айтып бербишаан,
мастер-класстарны эрттирген. Ооң
ажылдап турарын улус хөлчөк
сонуургап, ус-шевер мастерден
арга-сүмө ап, улуг-даа, бичи-даа
кижилер дойдан бир-ле саваны

Аныяк-чурукчу Аяна Куулар,
ооң-чураан чуруу.

кылып шенеп турганнар. А. Чыргал-
оол аттыг уран чүүл колледжинин
сургуулдары күзелдиг кижилерге
оларның тураскаалдыг портретте-
рин каш-ла минута дургузунда чуруп
берип турганнар.

“Сын Таңды эдээ” ансамбльдин
оюн-көргүзүү адакталган соонда,
концерт залынга Тываның күрүнениң
ойнаар-кыстар театрының коллекти-
ви “Алышкылар аразыңче суг акпас”
деп шизин бараалгатканнар. Ооң
соонда аныяк чурукчу Аяна Куулар

Аржаана Иргит.

кежик хаптары, улуг-биче хемчээп-
диг янзы-бүрү барбалар, кашпык-
үүргелер, алдын-мөңгүн эдилелдер
шыгжаар аптаражыгаштар дээш
черле чүнү чок дээр. Улус-чон ында
делгеттинген бараан-сараанны
сонуургап көрүп, сагыжыга таарыш-
кан чүүлдерни садып ап турганнар.

Делгелгениң эң-не бичи на-
зылыг киржикчи — Би-Хем ко-
жуундан келген школачы Аржаана
Иргиттин чүзүн-баазын өңнерлиг
аржыылдарын, бичи уругларга
уктар, майыктааштардан эгелээш,
улуг улустун идик-хевинге чедир
аргаан чүүлдерин аажок сонуургап
көрдүм. Ол 4-кү классчы тургаш-ла,
боду аргыттынып өөренип алгаш,
эгезинде ойнаар-кыстарыңа, ооң
соонда бодунга идик-хепти аргып,
даараптар болу берген. Бо уран
холдуг шевер уруг мыңдыг янзылыг
делгелгелерге чаңгыс эвес удаа
киржип турар киж-дир.

Ийиги каътта шөлчүгөшкө
республика чергелиг “Үш ак-
корд” мөөрейниң тилекчилери
“Сын Таңды эдээ” ансамбльдин
хөгжүмчүлери кечээ дургу аян тут-

бистиң чоргаарланып чоруур чаңгыс
чер-чурттуувус, РФ-тиң Камгалал
сайыды Сергей Шойгунун портре-
дин сцена кырынга тос-ла минута
дургузунда чурупкан. Көрүкчүлөр
ону аажок магадап, изиг адыш час-
каашкыннары-биле Аянага байыр
чедиргеннер. Аяна чурукту чуруп
турар арада, Тываның Дизайнерлер
эвилелиниң кежигүннеринин даа-
раан идик-хевинин көрүлделерин
эрттирген.

Сценага Владимир Копуштуң
“Очалаң” деп дириг чуруун көргүскен
соонда, ук кинонун режиссеру бол-
гаш артистер-биле ужуражылга
болган. Ол шөлчүгөштин оюн-
көргүзүү “Чаңгыс-ла дүн” деп чаа
кинофильмниң көргүзүү-биле адак-
талган.

“Уран чүүл дүнү” адакталып
турда, ооң киржикчилери болгаш
көрүкчүлөр чаңгыс черге чыгып
келгеш, бүгү чонун “Дээн-Дээн”
деп тыва самын бир дем-биле сам-
нааннар.

Эрөс КОЛ.

Авторнун тырттырган
чуруктары.

АРАГА АЙМААН САДАР УЕНИ КЫЗЫРГАН

Садыг-саарылга четкилеринге арага аймаан садар талазы-биле чаа кызыгаарлаашкыннарны кириер. Республиканың массалыг информация чепсектериниң дыңнатканы-биле алырга, бо чоокку үеде Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол арага аймаан үүрмектеп садарын башкаарының болгаш ону хөреглээрин кызыгаарлаарының дугайында регионалдыг хоойлуда чаа эдилгелерге атты салыр.

Өскерилгелерде көрдүнгени болза, садыгларга спирт холумактыг продукцияны садарының үезин ийи катап кызырган – 8 шактан 4 шакка чедир. Бир эвес оон мурнунда садыгларның кызыл арага, водка садар талаалары 11 шактан 19 шакка чедир ажилдап турган болза, ам чүгле

15.00 шакка чедир ажилдаар апар. Оон аңгыда араганы чүгле улуг хүн болгаш байырлал хонуктарында эвес, а суббота хүннеринде база садарын хорууру планнаттыган.

Арагага удур кампанияның дээштиг чорудуу көскү, Республиканың Иштики херектер яамызының дыңнатканы-биле, 2017 чылдың 9 айының дургузунда эзирик байдалдыг кылган кем-херек үүлгедиишкиннериниң саны 6,7 хуу кызырылган.

«ТЫВАНЫҢ ЧЕЛЭЭЖИ» БАЗА КАТАП АЖЫТТЫНГАН

Тыва дыл хүнүн уткуштур «Тываның челээжи» деп уругларның чогаал сайтызы чаарттынгаш, катап ажыттынган. Үр үзүктелиишкн

соонда, мультимедийлиг болгаш оон-даа өске янзы-бүрү материалдар катап база хөй-ниитиге ажык.

Материалдарны телефонга номчуп көөрүңге таарымчалыг мобильдиг хевирни чогаадып кылырынга амгы шагның чаа башкарылга системазы дузалаан. Сайтыны чараштап хевирлээр болгаш «навигация» системазын кылыр ажилдар ам-даа уламчылап турар.

«Челээштиң» сөөлгү төлевилелдериниң бирээзи – «Мультимедия» деп кезекте «Дыңналдыр номчаан тоолдар», «Тыва 24» губернатор телеканалының журналистери болгаш В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрының артистери «Ак Сагыш биле Кара Сагыш», «Бора-Хөкпеш», «Дүшчү Өскүс-оол», «Ирей, кадай биле алдын кушкаш» деп тоолдарны тыва дыл кырынга, а «Ийи күске», «Алдын кушкаш», «Тайга ырларын ырлап турган Өскүс-оол», «Дилги чүге кызыл апарганыл?»,

«Балыкчы Багай-оол», «Марг

тоолдарны орус дылга үннелдирген. Үзүктелиишкн үезинде файлдарны социал четкилерге «Челээштиң» хууда арнынга турган. Ында кирген бижимини уруглар садтарына, школаларга, социал хоргадап черлеринге кызыгаарлаашкын чокка ажыгыг чүге дизе тоолдарны, оларның кадыының байдалы кызыгаарган уругларга тоолдарны республика бюджетиниң субсидия акша-ы биле үннелдирген. Оператору – Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы.

Катап кирип моорлаңар! vanom.ru/ сайтыда орус болгаш тыва дылдарда аас чогаалының болгаш чогаалдарның 1000 ажыг сөөктү кирген.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ХАМААТЫЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АЛЫР ДУГАЙЫНДА

2017 чылдың ноябрь 10-нүң хүнүнде 13 шактан 14 шакка чедир Россия Федерациясының Истелге комитетиниң Тыва Республикада истелге эргелелиниң удуртукчусунун ора-лакчызы Евгений Викторович Шаронов Эрзин кожуунун Эрзин суурунун Дружба 44 дугаар бажыңыга хамаатыларны хүлээп алыр. Хүлээп алыр чери Эрзинниң районнар аразында истелге килдизи.

ХЕВИСТЕР ЧУП ТУРАР ЧЕДИРИЛГЕЛИГ

ПЕНСИОНЕРЛЕРГЕ ЧИИГЕЛДЕ – 10 ХУУ

Харылзажыр телефону: 8-923-545-4084

АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Магистральный кудумчузу, бажың 28. ЧИИГЕЛДЕ сентябрь 1-ден декабрь 31-ге чедер.

ООО «Магистральная», ОГРН 1161719051537

УАЗ автомашинага
артык кезектерни садып
база ЧАГЫДЫП ап болур!

Чагыдар болза (УАЗ, ВАЗ, ГАЗ) өртээ
Новосибирск хоорайны болур.
10 хууга чедир чиигелделиг

Өнчү хевиринден хамаарылга чокка (бюджет – 44-ФХ-ның 93 чүүлүнүн 1 кезээниң 4 пунктузун езугаар) организацияларны болгаш албан черлерин таарымчалыг керээ езугаар кады ажилдажылгаже чалап тур бис.

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 115 (2 каът)
тел. 8-913-358-08-88.

Вашу рекламу прочтет вся Тува
на страницах газеты «ШЫН».
«ШЫН» – газета, которая
распространяется по всей территории
республики. Т: 2-18-10.

солунуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 11041 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 394

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб. 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шойун – 2-01-35.
Кол редакторнуң ораалакчызының хүлээлгезин күүседип турар
Д.С. Монгуш – 2-17-91.

Секретарь В.М. Чактар – 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, Н.К. Санжай-оол,
А.А. Лагзы) – 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нийтилеп-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.Ондар).
Экономика, үлөтпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Н. Соян).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) – 2-17-34.
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору Э.Н. Кол).
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдуруучу А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мамык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдык албанчы Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүткөн.
Херечинелдин дугаары – ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан
(Кызыл, Шетиниң болгаш Крайнең, 1).
Солунда парлаттыг материалдары
торларының бодолдары редакцияның туура
дүүлөйи барып болур. Айыттыг санчы болгаш
өскө-даа фактылары, дыңнадылары дээш
боттары харылзаар.

Чагыдылга индекс, хуу кижилерге – 11530.
организацияларга – 31730.
Солун неделяда үш катап үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлаггаже дузагаан.
График езугаар – 21.00, керек кырында – 12.00.
Солун «Шын» бижикте, 3-14-94 телефоны

Информационное сообщение о проведении аукциона по заключению договора аренды земельных участков из категории земель — населенных пунктов

Администрация Чаа-Хольского кожууна извещает о проведении открытого аукциона на право заключения договора аренды следующих земельных участков:

— Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Булун-Терек, ул. Малчин, дом 31 «а», с кадастровым номером: 17.14.0301014.130, с общей площадью 1415 кв.м., с разрешенным использованием для индивидуального жилищного строительства, сроком на 20 лет; начальная цена 3000 рублей; шаг аукциона 150 рублей; задаток 600 рублей;

— Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. 60 лет Октября, дом 30, с кадастровым номером: 17.14.0101028.824, с общей площадью 1050 кв.м., с разрешенным использованием малоэтажная многоквартирная жилая застройка, сроком на 5 лет; начальная цена 4800 рублей; шаг аукциона 240 рублей; задаток 960 рублей.

— Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Горная, дом 12, с кадастровым номером: 17.14.0101026.656, с общей площадью 1000 кв.м., с разрешенным использованием для индивидуального жилищного строительства, сроком на 20 лет; начальная цена 3100 рублей; шаг аукциона 155 рублей; задаток 620 рублей.

Аукцион состоится 11 декабря 2017 года в 15.00 ч. в администрации Чаа-Хольского кожууна по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина 8, на 2 этаже в зале

заседаний.

- предмет аукциона: заключение договора аренды земельного участка; сумма задатка должна поступить на расчетный счет администрации Чаа-Хольского кожууна до 18.00 часов 8 декабря 2017 г.

Заявки на участие в аукционе принимаются по рабочим дням с 9 ноября 2017 г. по 8 декабря 2017 г. в отделе по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина д. 8, с 9.00 до 18.00 ч.

Для участия в аукционе претенденты должны предоставить одновременно:

1) заявку (в двух экземплярах) на участие в аукционе с указанием реквизитов счета для возврата задатка;

2) копии документов, удостоверяющих личность (для физических лиц);

3) нотариально заверенные копии учредительных документов и свидетельства о государственной регистрации юридического лица;

4) доверенность на лицо, уполномоченное действовать от имени заявителя при подаче заявки на участие в торгах;

5) документы, подтверждающие внесение задатка.

Информация о торгах размещена на интернет-сайте администрации Чаа-Хольского кожууна <http://chaa-hol.rtyva.ru/> и на официальном сайте РФ для размещения информации о проведении торгов torgi.gov.ru

МӨГЕЙИГ

Бистиң эргим, ынак, чаптанчыг чаш, чараш уруувус, дунмавыс, чээнивис Айкат Кимовна ХОВАЛЫГНЫ сөөлгү орукче үдешкен дараа-зында чонувуска: Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга – Айлаңмаа Дагбааевнага, Ресцентр «Поддержка» – Буян Богбалдаевиче, Республиканың №1 эмнелгезиниң оперблок коллективинге, ЧОП «Беркут», «Улуг-Хем» муниципалдыг салбырының иштики херектер органының истелге салбырынга, Өөредилге яамызынга, Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазынга, Саң-хөө, Нотариус, Пособие, Көдээ-ажыл агый, Контроль-хыналда килдистериниң коллективтеринге, кожуунуң Хурал баштыңы Доржу Дамба-Доржуевиче,

Чадаана хоорай Хурал баштыңы Мерген Соковиче, Чөөн-Хемчик кожуунуң бухгалтерлеринге, уруувустуң чаңгыс классчыларынга, курсчуларынга, угбазының, акызының эштер даай-авалары, даайлары, күүйлери, честелер кырган-авалары Зинаида Сатовна, Кларисса, рымбуевнага, кудаларывыска, кожаларывыс Шемиден, Бажың-Алаактан, Баян-Таладан, раа-Бажындан, Кызылдан, Чадаанадан, Шаг Арыгдан келген төрелдеривиске, эштеривис коллегаларывыска берге өйде дузалажып, аш-шүжүүвүстү үлөшкени дээш четтиргеним илереттивис.

Авазы, угбазы, акы дунмавыс